

Vallásosság és (olvasás)kultúra

Emlékek és tanulságok a szociológia „kézműves” korszakából

A veterán művelődésszociológus már nem végez felméréseket, és nem közöl táblázatos, grafikonos adatokat sem, csak tünődik. Aggódva szemléli a világot: vajon érvényesek-e még azok a kategóriák, amelyek révén ő és kortársai egykor a vallásosság és a művelődési szokások kapcsolatának mérésére törekedtek? Egyre erősödik az az érzése, hogy a vallásosság és a kultúra társadalmi jelenléte nem ugyanazt jelenti ma, mint húsz-huszonöt évvel ezelőtt, nem beszélve a régebbi korokról. Az alábbiakban arról próbál elmélkedni, hogy e két fogalmat mi rokonítja, és hogy egyes helyzetekben a társadalmi gyakorlat mégis miért állítja szembe őket?

A tünődő művelődésszociológus emlékeket idéz fel a régebbi és a közelmúlt kulturális élményeiből, az elmúlt évtizedek felmérési tapasztalataiból és az emberi bölcsesség kútfőinek gondolataiból. Kerülni igyekszik a rideg adatokat és a mindentudás pózát, tartózkodik a drámai felhangoktól és próféta jóslatoktól, nem riad vissza helyenként a leegyszerűsítésektől, de a paradoxonok használatától sem. Nagy vonalakban számvetést készít a múlt tapasztalataiból, és ezzel talán új, a régiekkel összehasonlítható ismeretek szerzésére is buzdít. A szerző előre is elnézést kér a számvetésen végig érezhető szubjektivitásért: az itt leírtakat kicsit szellemi hagyatéka részének is tekint...

Hit és művészet

A kultúra szó, mint tudjuk, az ember fizikai és szellemi tevékenységeinek, valamint ezek produktumainak széles spektrumát gyűjti össze egy fogalomba. Az alábbiakban a fogalom „zászlóshajóját”: a művészetet, azon belül is főként az irodalmat állítjuk előtérbe, illetve az emberi igyekezetnek azokat a formáit, amelyek a művészi alkotások élvezetét, befogadását mozdítják elő. A művészet és a vallásos hit rokonok abban, hogy mindkettő elrugaszkodik a hétköznapi valóságtól és a realitások fölé egy transzcendens világot épít, többek között azzal a céllal, hogy annak tükrében a hétköznapi valóság mélyebb értelmet nyerjen

– legyen az a „felső” világ egy műalkotás „üzenete”, vagy egy hittel vallott természetfölötti Lény, vagy mindkettő együtt.

Élénk emlékem maradt egy koncertről, amelyen Bach *Karácsonyi oratóriumát* hallhattam a Zeneakadémián olyan muzsikuskok előadásában, akik Európa egyik erősen szekularizált nyugati régiójából érkeztek. Az előadás nagyszerű volt: a zenészek és énekesek nagy részének arcán erős motiváltság, mondhatni áhítat tükröződött. Eltűnődtem: vajon milyen belső hozzáállással élük meg az általuk előadott karácsonyi, újévi és vízkeresztli történeteket? Bach és közönsége még hívő volt. A mai zenészek (nyugatiak és keletiek egyaránt) esetleg ugyanazt mondanák, amit Teőke Géza szombathelyi zongoraművész mondott nekem a hatvanas évek elején: „Amikor Bachot játszom, nem tudok nem hinni Istenben.” (És a közönség, amely teljesen betöltötte a Zeneakadémiát, vajon mit mondott volna?)

XVI. Benedek pápa 2009. november 21-én a Sixtus-kápolnába meghívott művészeknek Simone Weilt idézte: „mindaz, ami felkelti bennünk a szépnek tiszta és hiteles érzését, az valóságosan az Isten jelenléte. Van az Isten megtestesülésének egy olyan speciális formája a világban, amelynek jele a szépség. A szép a tapasztalati próbája annak, hogy a megtestesülés lehetséges. Ezért minden művészet legelső sorban, lényege szerint vallás.”¹ És amit a pápa a saját szavaival mondott, az is a teológiai esztétika gyöngyszeme: „Az igazi szépség lényegi funkciója – amint Platón már nyilvánvalóvá tette – az, hogy közölje az emberrel az üdvözítő »földindulást«, amellyel kiléphet önmagából, a kétségbeesésből, a hétköznapiassággal való megbékélésből, akár szenvedést is okozva, mint egy dárda, amely megsebez, ám éppen ezen keresztül »ébreszt fel«, kinyitva a szív és az értelem szemeit, szárnyakat adva neki, a fentiek felé fordítva őt.”² Ezeknek az ihletett mondatoknak az olvastán nem csodálkozhatunk, hogy XVI. Benedek, már emeritus pápasága idején, Piergiorgio Odifreddi ateista matematikussal folytatott párbeszéde során a hit és a tudomány vitájában is fontos közvetítő szerepet szánt a művészeteknek.³

¹ *A végtelen szépség forrása* – XVI. Benedek pápa beszéde a művészekhez. Sixtus-kápolna, 2009. november 21. = [Katolikus.hu](https://okgyk.katolikus.hu/inc/irasok/XVIB_beszed_a_muveszekhez.html)
https://okgyk.katolikus.hu/inc/irasok/XVIB_beszed_a_muveszekhez.html

² Uo.

³ ODIFREDDI, Piergiorgio: *Kedves teológus pápa! Kedves ateista matematikus! Párbeszéd hit és értelem, vallás és tudomány között.* Ford. DOMOKOS György, Bp., Új Ember, Magyar Kurír, 2020

A II. Vatikáni Zsinat óta minden egyházfő fontosnak érezte a művészek megszólítását, és szövetséget ajánlott nekik a transzcendencia meghódítására. Tudvalévő, hogy Ferenc pápa különösen szívén viselte az értékes irodalmi művek olvasását, ilyen témájú megnyilatkozásaiból 2025 tavaszán *Viva la poesia! (Éljen a költészet!)* címmel egy kötet is megjelent Olaszországban. Hozzátehetjük, hogy az üzeneteiben szereplő „poétikus logosz” már ott munkálkodott a két keresztény évezred kezdetén is Szent Pál *Szeretethimnuszában*, majd ez ihlette Szent Ágoston *Vallomásait*, Szent Ambrus és Aquinói Tamás himnuszait, Assisi Szent Ferenc *Naphimuszát*, valamint a keresztény kultúra megannyi óriásának (beleértve a festőművészeket, szobrászokat és a zeneköltőket is) világhírű alkotásait.

Ugyanakkor ne tagadjuk, hogy az egyház történetében voltak olyan korszakok és áramlatok is, amelyek aggodalommal tekintettek az „isteni szépséget” érzékelhetővé tevő „művészi szépségre”. Már Ágoston is nagyon ügyel a kettő arányára: mivel „minden szépség szépsége” maga az Isten, így az őt dicsérő énekek dallamának a szent szövegek mélyebb átélését kell szolgálnia, és a *Vallomásokban* – és egy külön a zenéről írt művében is – óvott attól, hogy az akusztikus gyönyörűség öncéllá váljék. A művészet ugyanis Ágostonnál a lelkek épülését szolgálja, és az isteni rend kifejeződése: „Semmi nem szép, ami nem a rend által szép” – írja *De ordine* című munkájában. A szakrális tartalom és a művészi forma kérdése főleg a képzőművészetek területén vált időnként gyilkos vita tárgyává, amikor a képeket és a szobrokat – öszövségi alapokra támaszkodva – afféle bálványoknak, vagy legalábbis a szentséghez nem méltó emberi hivalkodásnak tekintették. Ez történt a VIII–IX. századi bizánci képzőművészet idején vagy Savonarola Firenzéjében, és ez észlelhető máig hatóan a protestantizmus puritánabb áramlataiban is. (De ne feledjük a *Tiltott művek* indexét sem, amelyet a pápaság a XX. századig vezetett.) Az ellentétek küzdelme nemcsak korszakok között folyik, hanem a későmodernitás és a posztmodern művészetének paradoxonjaiban is ott feszül. Hol van már a görög antikvitás eszménye, a jót és szépet egységesíteni akaró kalokagathia, amelynek visszfénye még a kora keresztény századokra, majd a humanizmus korszakára is kivetült.

De a paradoxon is kaphat művészi köntöst, mint például Paul Claudel most százéves *Selyemcipő* című monumentális drámájában. Az ellentmondás már a mottókból kiviláglik. Az első: „Isten egyenesen ír görbe vonalakra. Portugál közmondás.” A másik: „Etiam peccata. Szent Ágoston.” Ez utóbbi Szent Pál *Rómaiakhoz írt levelének* részlete: „Az Isten szeretőknek minden a javukra válik”

(Róm 8,28) ágostoni toldaléka: „Még a bűnök is!” Az üdvözüléshez vezető út nem egyenes, hanem a bűnök és hányattatások görbületein át vezet, mint a dráma két hőséé is. A görbületeket pedig két dolog egyenesítheti ki: az isteni rend iránti vágyakozás magas hőfoka és Isten irgalma. „Etiam peccata”: az Istent szeretőknek még a bűneik is javukra válnak, mert a bűnbánat gyötrelmei után megtapasztalhatják Isten végtelen irgalmát... A (poszt)modern prózai alkotások sora mellett a XX. és XXI. század „istenes verseinek” jó része nem is a magabiztos hit, hanem az ellentmondások közötti tépelődés, az istenkeresés költeménye. Idézzük fel példaként egy kevésbé ismert költőműfordító, Géher István sorait:

„hiszem-e Istent? erről alig írtam,
pedig velem él, amióta élek,
minden napom minden percében ott van,
de nem való, hogy róla úgy beszéljek,
mintha létezne, létét csak titokban
hihetem öntudatlan: »ő a lélek« –
nem a hitvallás használati tárgya...
előtte vallhatok csak, nemsokára.”

Vallásosság és művelődési szokások a felnőtt társadalomban

Ezek után azzal a prózaibb kérdéssel foglalkozunk, hogy a valláshoz és a kulturális javakhoz való viszony társadalmi szinten milyen kapcsolatban áll egymással. Konkrétabban: a transzcendenciára eleve érzékenyebbnek tekinthető vallásos emberek vajon az átlagnál aktívabb és mélyebb befogadói-e a kulturális javaknak, vagy épp ellenkezőleg: az e világtól való esetleges elfordulásuk kevésbé érdeklődővé teszi-e őket? Előrebocsátjuk: az elmúlt évtizedek felméréseiben – korszaktól függően – mindkettő magatartás szociológiailag releváns volt.

Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy röviden összefoglaljuk a témakörben folytatott kutatások néhány fontosnak tartható tanulságát, de a vizsgálati apparátus és adatbázis ismertetése nélkül: az utóbbiak ugyanis a hivatkozott szakirodalomban fellelhetőek. Mivel egy hasonló, de sokkal részletesebb összegzésre bő másfél évtizeddel ezelőtt is vállalkoztunk,⁴ azt fogjuk fő forrásként használni oly módon, hogy kiegészítjük a tudomásunkra jutott későbbi kutatások tapasztalataival. És miért érdemes ezeket a régi vizsgálati eredményeket felidézni? Mert még a szociológiai felmérések „kézműves”, emberarcú korszakából valók, amikor a kérdőíves kérdezés még személyes találkozásokon alapult és nem gyors telefonbeszélgetésen,

⁴ GEREBEN Ferenc: *Olvasási-művelődési szokások és a vallásosság = Vallásosság és kultúra. A Fiatal Vallás- és Értékszociológusok Körének*

tanulmánykötete. Szerk. GEREBEN Ferenc, Bp., Faludi Ferenc Akadémia, 2009, 73–96. <https://mek.oszk.hu/19900/19940>

amikor az interjúalanyok még el tudták viselni a nyitott kérdéseket, sőt még az értékesztek kártyáival is hajlandók voltak elbíbelődni, fontossági sorrendbe rakni őket. (És tegyük hozzá: amikor az adatok feldolgozása még nem önkódoló módon, hanem egyes esetekben hosszas, kontrollkérdések válaszait is figyelembe vevő mérlegeléssel, tartalomelemzéssel; ízléskategóriák, összetett mutatók „fejben” való képzésével stb. történt.)

A kutatók – régebben is, most is – a „kulturális fogyasztás” vagy a „művelődési szokások” tömbjéből általában kiragadnak egy-egy jobban operacionalizálható tevékenységet, például az olvasást, és annak mutatóit vetik össze a vallási magatartás különböző indikátoraival. Ez történt 1985-ben az OSZK olvasáskutató műhelyében is, amikor e sorok szerzője lehetőséget kapott arra, hogy egy ezerfős, országos reprezentatív mintán végezzen kérdőíves felmérést, és ennek keretében a művelődési szokások mellett a vallásosságra és az értékorientációra is rákérdezzen.

Ami a vallásosság Tomka Miklós sokat idézett önbesorolási kategóriáinak⁵ könyvolvasási aktivitását illeti, a rendszerváltozás előtti képlet egyértelmű: a legvallásosabbak (az egyházukhoz közel állók) olvastak a legkevésbé, és az olvasási aktivitás sajátos módon a vallásosság gyengülésével növekedett. Ez a fordított arányosság akkor nem volt túl meglepő: a 70-es és a 80-as években már vallásszociológiai közhelynek számított, hogy a vallásos emberek nagy eséllyel alacsonyabb végzettségűek, idősebbek és falun élnek, vagyis olyan rétegekből verbuválódnak, amelyek egyébként a legkevésbé olvasnak. De amikor megpróbáltuk kiszűrni az iskolázottság hatását, akkor azt tapasztaltuk, hogy a nem vallásosak minden iskolázottsági fokozatban – a diplomások kivételével – többet olvastak a vallásosaknál; ráadásul a településtípusok mindegyikében is megtalálható volt a vallástalanok olvasási többlete: vagyis az alig vagy nem vallásos rétegek kulturális hátrányának nem ezek a szociáldemográfiai tényezők voltak a fő magyarázói. A fontosabb okot a vallásos és nem vallásos emberek jelentősen eltérő értékrendjében leltük meg: „míg a nem vallásosak értékesztjeink (Rokeach, E. Noelle-Neumann) választékából az individualitás, az önérvényesítés, az információ- és kultúra-éhség, a kreativitás és életélvezet értékeit választották ki a vallásosaknál messze nagyobb arányban, a vallásos emberek értékvilága pedig főleg a *belső értékekre* koncentrált (felebaráti szeretet, szerénység, önmérséklet, lelkiismeretes munka, transzcendenciára való ráhangoltság), és érzékelhetően idegenkedett a külső világ »zajától«, beleértve a kultúra

világát is. Vagyis tipikus *katakomba-mentalitásról* volt szó, amelybe a több évtizedes kommunista uralom kényszerítette a vallásos emberek jelentős részét.”⁶ Amikor azonban az egyes olvasók kedvelt írói és olvasmányai alapján előállított ízléskategóriáinkat szembesítettük a vallásosság különböző típusaival, kiderült, hogy ez a katakombamentális bizonyos értelemben figyelemre méltó minőségutdatot is magában hordozott: a vallásos emberek – ha olvastak – hajlamosabbak voltak a könnyebb, szórakoztató, kommersz irodalom mellőzésére, mint a nem vallásosak, s helyette inkább (főleg az „egyháziasan” vallásosak) a realista és romantikus klasszikusokhoz vonzódtak. Ez a minőségi értelemben vett „horror vacui”-elv, vagyis az „ürességtől való félelem”, illetve tartózkodás később is, más vizsgálatokban és más művelődési szokások, például a televíziózás terén is megmutatkozott.

Értékesztjeink adatait az olvasási teljesítményekkel is összevetettük, és ennek eredményeképpen egzakt bizonyítást nyert, hogy minél aktívabb, mennyiségileg és minőségileg magasabb szintű olvasókról van szó, értékválasztásaikban annál nagyobb szerepet kapnak a kreativitás, a nyitottság és a harmonikus személyiség fogalomkörébe tartozó értékek. Úgy is fogalmazhatnánk: az olvasás társadalmi „hasznosságának” érvrendszeréhez kaptunk figyelemre méltó bizonyítékokat.

Tizenöt évvel később, az ezredfordulón újabb reprezentatív felnőtt vizsgálatra adódott lehetőségünk, ezúttal a Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet keretében. A vizsgálati tematika több hitbéli és vallásgyakorlási mutatóval gazdagodott. Az eltelt tizenöt év és a rendszerváltozás a könyvolvasók arányának és a kulturális érdeklődés színvonalának jelentős csökkenését, valamint a vallásosság mértékének némi növekedését hozta. Az olvasás és a vallási aktivitás kapcsolatában is volt változás: a legjobb olvasói teljesítmények a meggyőződéses ateista táborból átvándoroltak a közömbösekké és a bizonytalanok (kérésők?) kategóriába. Ezt az elmozdulást visszaigazolták az egyéb – a hitre, vallásgyakorlatra stb. – vonatkozó mutatók is: „az *istenhit* tekintetében sem az egyáltalán nem hívők, nem is az erősen (kételyek nélkül) hívők a legintenzívebb könyvolvasók, hanem azok, akik nem tudnak állást foglalni, vagy akik ugyan nem hisznek Istenben, de hisznek egy »felsőbb hatalomban«. És a *templomlátogatás*, valamint az *ima-aktivitás* tekintetében is nem a »széleken« elkötelezett, hanem a ritkán, vagy közepes gyakorisággal templombajárók (imádkozók) szerepeltek a legjobban az olvasás terén.”⁷

⁵ „Vallásos vagyok az egyház tanítása szerint.” „Vallásos vagyok a magam módján.” „Nem tudom eldönteni, hogy vallásos vagyok vagy sem.” „Nem vagyok vallásos.” „Más a meggyőződésem, határozottan nem vallásos vagyok.” Az utóbbi két kategória elnevezése az évek során némi stíláriális változáson ment át. Ezen kívül Tomka időnként használt

a fokozatokat jobban figyelembe vevő skálát is, a „kifejezetten vallásostól” a „kifejezetten nem vallásosig”.

⁶ GEREBEN: *i. m.* (2009), 81–82.

⁷ Uo., 83.

És a sor folytatható: a 2000. évi Kerkai-vizsgálat módot adott arra is, hogy a könyvolvasáson kívül egyéb művelődési tevékenységek és fogékonyságok mutatóin keresztül is megvizsgáljuk a vallásos beállítottság kulturális együttjáróit. A 90-es évek során – a választék a műsorszóró csatornák bővülésével – jelentősen megnőtt a televízió nézettsége. A tévénézés minőségi színvonalának érzékeltetésére (a kedvenc műsorok alapján) létrehozott kategóriáink arányszámai – a 70-es és a 80-as évekhez képest – a „televíziós ízlés” elsekélyesedését mutatták. Folytassuk a tanulmány szavaival: „A vallásosság indikátoraival készített kereszt táblák azt sejtetik, hogy az istenhívó és önmagukat vallásosnak tartó felnőttek valamelyest jobban ellent tudtak állni a televíziós kultúra földcsuszamlásszerű kommercializálódásának: az átlagosnál kissé kevesebbet és jobb színvonalon tévéznek.”⁸ (Ismét működik tehát a „horror vacui”-effektus.) Hasonló tapasztalatokat szereztünk a felnőtt társadalom film- és zenei ízlésével kapcsolatban is. Amikor a kedvelt filmek, illetve zeneművek, zenei műfajok alapján képzett ízléskategóriákat összevetettük a vallásosság különböző típusaival: „ismét megfigyelhetjük a vallásos-hívó mentalitás kommercializációs hatását: a kulturális folyamatok elbulvárosodása legkevésbé az erősen hívőket és a »kifejezetten vallásosakat« (valamint a legalább havonként templomba járókat és a gyakori imádkozókat) érintette. [...] A könnyűzene [...] kedvelésében mintha kisebb lenne a különbség vallásosak és nem vallásosak között, ugyanakkor a komolyzenei műfajok kedvelésében mintha markánsabban jelentkezne a vallásos csoportok előnye.”⁹

A TÁRKI 2005-ben – a korábbi ezerfős mintákkal dolgozó felmérések után – impozáns méretű, mintegy három-ezerhatszáz fős felnőtt reprezentatív mintasokaságot kért meg. A felmérés eredményeit jórészt Nagy Attila értékelte és tette közzé.¹⁰ A 2000-es években folytatódott a könyvolvasás lejtmenete, és vallásossági mutatók (főleg az „egyházias” vallásosság) is csökkenni kezdtek. Az egyes vallásossági típusok olvasói arculata jelentős változáson ment át: a nem vallásosak ugyan 2005-ben is az egyik legolvasottabb csoportnak számítottak, de felzárkózott melléjük az 1985-ben még sereghajtó „egyháziasan” vallásos csapat is. Ez úgy vált lehetségessé, hogy időközben feljavultak e kategória szociáldemográfiai mutatói: fiatalabb, iskolázottabb, urbánusabb rétegek csatlakoztak hozzá.

Ami az olvasmányok minőségét: az olvasói érdeklődés és ízlés főbb irányait, illetve ezeknek a vallásossággal való

kapcsolatát illeti, a 2000-es és a 2005-ös reprezentatív felmérés, valamint a már korábban megismert empirikus eredmények között meglehetősen nagy az összhang. „A kifejezetten vallásosak (erősen istenhívók, templomba járók stb.) a klasszikus [XIX. és XX. századi] realista és romantikus, illetve az ezek nyomán járó műveket-szerzőket; a vallástól-hittől kifejezetten távol állók pedig a lektűröket és a bestsellereket kedvelik átlag felett.”¹¹ Nagy Attila egyik részeredménye különösen beszédes: „A direkt szórakoztató, divatos, úgynevezett lektűrök (Cook, King, Steel, stb.) vonatkozásában [...] szinte kulturális szakadékról beszélhetünk: a nem vallásos csoport csaknem 40%-ának volt legutóbbi olvasmánya szórakoztató irodalmi mű, míg az egyházi tanításokat követőknél ez az arány mindössze 20%.”¹² Nagy Attilának van egy érdekes kiegészítő megjegyzése is, amely az ezoterikus irodalom valláspótlék jellegét, és ennek megfelelően a nem vallásos csoportban való átlag feletti előfordulását érinti. Ami pedig az igényes modern (és posztmodern), jórészt kortárs irodalmat illeti, ennek „rétegotthonosságáról” nehéz bármit is mondani, mert ezek a művek és szerzők még egy nagymintás vizsgálatban (mint amilyen a 2005-ös volt) is kevés említést kapnak. Olvasottságuk halvány nyomaival minden vallási csoportban találkozunk, de mintha inkább a vallásilag bizonytalanokhoz, illetve a nem vallásosakhoz állnának közelebb. A téma összefoglalásaként azt mondhatjuk, hogy „a vallásos emberek ízlésvilága Magyarországon minőségre törekvő, de domináns vonulatait illetően meglehetősen konzervatív.”¹³

Sajnos újabb, hasonló természetű felmérési eredményekkel nem tudjuk megörvendeztetni az olvasót, mert ugyan készülnek időnként művelődés- és vallásszociológiai adatfelvételek, de ezek ismereteink szerint nem, vagy alig firtatták a két diszciplína kapcsolatát. A régi megfigyelések felelevenítésével többek között az volt a célunk, hogy a fiatal kutatók érdeklődését ismét felkeltsük a vallási magatartás kulturális dimenziójára mint kutatási témára. És nem csak kvantitatív jellegű vizsgálatokra gondolunk: folytatni kellene a probléma mélyinterjú feltárását is, amelynek a múltban szintén voltak kezdeményei.¹⁴

És a fiatalok?

Az ifjúság kulturális arculatának vallásosság szempontjából történő vizsgálata szintén az OSZK olvasáskutatási műhelyében kezdődött el még a 80-as évek első felében.

⁸ Uo., 86.

⁹ Uo., 87–88.

¹⁰ NAGY Attila: *Vallás és olvasás. Pillanatfelvétel 2005-ből = Vallásosság és kultúra. i. m. (2009), 55–71.*

¹¹ GEREBEN: *i. m. (2009), 91.*

¹² NAGY: *i. m. (2009), 65.*

¹³ GEREBEN: *i. m. (2009), 91.*

¹⁴ Lásd GÖRGÖY Rita: *Vallási és kulturális beállítódás – interjúk tükrében = Vallásosság és kultúra. i. m. (2009), 121–137.*

Nagy Attila középiskolásokat vizsgáló felmérésében a vallásos attitűdöt a mintához csatolt két felekezeti iskola, a Debreceni Református Kollégium és a Pannonhalmi Bencés Gimnázium diákjainak százfős kontrollcsoportja képviselte. A felmérés tapasztalata szerint a kontrollcsoport tagjai meghaladták az országos középiskolás átlagot mind a posztmateriális és transzcendens értékek (szeretet, barátság, üdvözülés, megbocsátás, belső harmónia stb.) említésében, mind pedig az olvasáskultúra mutatóiban.¹⁵ Nagy Attila 2001-ben végzett országos középiskolai felmérésében ismét vizsgálta ezt a kérdést.¹⁶ Vallásos kontrollcsoportként újból a debreceni és a pannonhalmi gimnázium diákjai szerepeltek, de a vallási beállítódás mértékére már a teljes mintánál is rákérdezett. És ami igaz volt a rendszerváltozás előtt, az igaznak bizonyult jó évtizeddel utána is: a posztmateriális értékek említésében, a művészetek kedvelésében, a nemzeti-történelmi hagyományok ápolásában a felekezeti gimnazisták a középiskolás átlag fölött teljesítettek. Beszédesebb annak a táblázatnak a tanulása is, amelyben az istenhívó diákok „emlékezetes olvasmányai” és azok típusai szembesülnek a nem hívó tanulókéval. (Ezúttal függetlenül attól, hogy a tanuló felekezeti vagy nem felekezeti iskolába járt.) Az Istenben – ha némi kétségekkel is – hívók a XIX. és XX. századi klasszikus irodalom kedvelésében, a nem hívók a szórakoztató olvasmányok említésében tettek szert előnyre.¹⁷ A „horror vacui” effektus tehát a hívó középiskolások körében is működött.

Rosta Gergely tanulmánya kitágítja az ifjúság fogalmát: ő a tizenöt–huszonkilenc éves korosztály *Ifjúság 2004* projekt nagymintás – nyolcezer fős – kutatásának adataira épít.¹⁸ A sok vizsgált téma között az értékrend és a könyvekhez való viszony is szerepelt. A felsorolt értékek közül a vallásosak az átlagosnál valamivel magasabbra értékelték a tradíciók tiszteletét, a nemzet szerepét és a belső harmóniát, míg a teljes mintához képest alacsonyabb átlagpontokat adtak a gazdagság, a hatalom és a változatos élet értékekre. A könyvkultúra helyzetéről is vannak megállapításai: „Akár a háztartásban található könyvek, akár a saját könyvek számát tekintjük, akár az elmúlt egy évben elolvasott könyvek számát választjuk az összehasonlítás alapjául, azt tapasztaljuk, hogy az »egyházias vallásukat gyakorló« fiatalok átlagosan nagyobb számot mondanak, mint korosztályos társaik. Az *elmúlt egy évben elolvasott könyvek számának átlaga pl. a vallásos fiatalok esetében 11,8; a teljes korcsoportra nézve pedig 8,5.* Gondolhatnák,

hogy ez a különbség az eltérő családi háttérnek köszönhető, akár a kulturális, akár a gazdasági tőkét tekintve, hiszen a gazdagabbak könnyebben vásárolnak könyvet, és ahol a szülők képzetebbek, ott könnyebben nyúl a könyvhöz a gyerek is. Valóban összefüggést mutat mind az anyagi helyzet, mind a kulturális háttér az olvasással, de az ezek alapján a változók alapján képzett csoportokon belül is magasabb a vallásosak olvasási gyakorisága, mint a teljes korcsoporté.”¹⁹

A vallásos magatartás kulturális minőséget generáló tulajdonságát felülvizsgálendő sikerült betekintést nyernünk a hasonló paraméterekkel rendelkező újabb nagymintás vizsgálat (*Ifjúság 2020*) adatbázisába. Annak vizsgálatára adódott lehetőségünk, hogy a vallásosság különböző fokozatai milyen hatást gyakorolnak az egyes kulturális szabadidős tevékenységek igénybevételére.²⁰ (Óvatosabban fogalmazva – mivel nem feltételezhetünk szikár ok-okozati kapcsolatot – a két tényező együttjárás esélyeit nyomon követtük.) Itt most kivételesen néhány számadatot is megemlítenek: 2020-ban a tizenöt–huszonkilenc éves korosztály nyolcezer fős mintájának ötvenöt százaléka mondta magát valamilyen szinten vallásosnak, ebből öt százalékot tett ki azok aránya, akik „az egyház tanítása szerint” vallásosak, és újabb öt százalék nem tudta eldönteni, hogy vallásos vagy sem. (Feltételezhetően szép számmal „keresők” is akadtak köztük.) A fennmaradó negyven százalék nem volt vallásos, de közülük csak négy százalék állította ezt „erős meggyőződéssel”. Mindezt azért jó tudnunk, mert a kulturális intézmények látogatása terén főleg a két ötszázalékos csoport árult el az átlagot jelentősebben meghaladó aktivitást: színházba, art moziba, könyvtárba, komolyzenei koncertre, könyvesboltba, kiállításokra mind az egyházasan vallásosak jártak gyakrabban, és az esetek jelentős részében a bizonytalanok (keresők?) társaságában. (Az utóbbiak a multiplex mozik kedvelésében is élen jártak.) A könnyűzenei koncertek közönségében a meggyőződések nem vallásosak enyhe fölényét tapasztaljuk, a „maga módján” vallásosak nagy tömege viszont belesimul az átlagba. Vagyis a vallásosságnak, illetve a világnézeti „tépeldésnek” szociológiai értelemben manapság is van kulturális inspirációja az ifjabb korosztályok körében (is?), ugyanakkor ezt csak szűk elitcsoportok révén tudja reprezentálni. Figyelemre méltó, hogy e csoportok átlagot meghaladó aktivitása nemcsak a kifejezetten nívós kultúrjavak terén mérhető, hanem a közösségi terek olyan fórumainak látogatásában is, mint a kávéházak,

¹⁵ NAGY Attila: *A 15–18 éves fiatalok motivációs bázisáról = Kultúra és Közösség*, 1986, 5. sz., 74–95.

¹⁶ NAGY Attila: *Háttal a jövőnek? Középiskolások olvasás- és művelődés-szociológiai vizsgálata*. Bp., OSZK, Gondolat, 2003, 217.

¹⁷ NAGY: *i. m.* (2003), 139.

¹⁸ ROSTA Gergely: *Ifjúság, vallás, kultúra = Vallásosság és kultúra. i. m.* (2009), 35–52.

¹⁹ Uo., 47–48.

²⁰ Ezúton köszönöm meg Rosta Gergely segítségét, aki az adatbázis ismeretében a keresztábrákat elkészítette számomra.

sörözők és éttermek. Ez viszont azt is jelenti, hogy az említett csoportoknak nemcsak a kultúra, hanem a közösségi élet után is dinamikusabb a vágyakozása, és kevésbé hajlamos az infokommunikációs világban való „eltemetkezésre”.

Az egyházi iskolák kulturális és társadalmi tőkéje

Mielőtt túlságosan belebonyolódnánk az empirikus részletekbe, vessük szemünket egy olyan intézménytípusra, amely sokat tehet az említett kulturális inspiráció hivatászerű működtetéséért. Már szó esett korábban is a felekezeti iskolákról, de nem mint intézményről, hanem mint a feltételezhetően vallásos fiatalok gyűjtőhelyéről. Maguknak az intézményeknek a sokoldalú szociológiai vizsgálatára (az iskolaválasztás motívumaira, a szülők társadalmi helyzetére, az iskola eredményességére stb.) Pusztai Gabriella ezredfordulós kutatása vállalkozott.²¹ Akkor a gimnáziumok tanulójának tizenkét százaléka járt egyházi fenntartású iskolákba. Az önkormányzati középiskolák hasonló adataival összehasonlítva a felekezeti iskolák tanulójának szülei ugyan valamivel magasabb iskolázottsággal rendelkeztek, de ez inkább csak a fővárosban mutatkozott meg. Az egyházi gimnáziumok elsősorban a foglalkozási középrétegek tanintézményének bizonyultak, a magasabb iskolai végzettség ellenére a tanulók szülei általában nem vezető beosztásúak voltak. (Ez a jelenség valószínűleg a vallásos emberek „katakombakorszakból” magukkal hozott hátrányos helyzetével magyarázható.) A felekezeti iskolákban az ezredfordulón túlréprezentáltak voltak a vidéki (kisvárosi és falusi), valamint a többgyermekes családok gyermekei, tehát ennek az iskolatípusnak, főleg vidéken társadalmi hátrányokat kiegyenlítő szerep is adatott. A kutatás szerint e tanintézmények működési feltételei – infrastruktúra, tanárok létszáma stb. – elmaradtak az önkormányzati iskoláké mögött. A mintegy másfélezer felekezeti – katolikus–református–evangélikus – iskolákba járó tizenegyedik és tizenkettedik osztályos tanulóra kiterjedő reprezentatív kérdőíves felmérés mégis az oktatási és nevelési eredményesség számos példáját regisztrálta. Ilyen volt például két – minden iskolatípusban lekérdezett – teszt eredménye: az egyik szerint a felekezeti iskolák diákjai (etnikai viszonylatban) kevésbé voltak előítéletesek, a másik szerint pedig kisebb mértékben fogyasztottak alkoholt és drogot, mint más iskolatípusok tanulói.

A továbbtanulási szándék különbségei voltak talán a legbeszédesebbek: a felekezeti középiskolába járó fiatalok

ugyanis e téren szignifikánsan ambiciózusabbnak bizonyultak a nem felekezeti iskolák tanulóinál. És ami különösen figyelemreméltó: az alacsonyabb végzettségű szülők gyermekei is nagyobb arányban (és magasabb szinten) akartak továbbtanulni, mint a hasonló végzettségű szülők nem felekezeti iskolákba járó gyermekei. Vagyis az egyházi fenntartású iskola a jelek szerint nagyobb mértékben képes a felzárkóztatásra, a társadalmi hátrányok kiegyenlítésére, mint a többi iskolatípus. A továbbtanulási tervek esetében nemcsak a szülők iskolai végzettségének, hanem lakótelepülésük típusának (falu, kisváros stb.) determináló hatása is háttérbe szorult, mert egyrészt az egyes családok fogyatékos kulturális tőkéjét – a kontextushatás eredményeképpen – ugyanazon iskola más családjainak kulturális tőkéje vagy a felekezeti iskolákban gyakrabban előforduló vallásos baráti körrel rendelkező tanulók társadalmi tőkéje pótolhatta. Vagyis a magasabb teljesítményszintnek Magyarországon is a nemzetközi szakirodalomból ismert „Coleman-hipotézis” lehet az egyik magyarázata. Ennek lényege, hogy a diákokat, tanárokat és a szülőket összefonó, a kölcsönös támogatáson, bizalmon és a normák hasonlóságán alapuló „szoros társadalmi kapcsolatrendszer, a generációkat összekötő zárt kapcsolati hálózat [...] társadalmi tőkét teremt, és ezáltal elősegíti az iskolai sikerhez elmaradhatatlanul szükséges kulturális tőke keletkezését.”²² Tegyük ehhez hozzá egy ugyancsak ezredfordulós vizsgálat tapasztalatát. A 2000-ben végzett nemzetközi PISA-felmérés olvasási, pontosabban szövegértési teljesítményei szinte minden vizsgált országban a különböző fenntartású tanintézmények közül a felekezeti iskolákban voltak a legmagasabbak.²³ Ennek fő okát a kutatók nem a különböző szektorba tartozó iskolák eltérő tanulói rétegszerkezetében, hanem – Pusztai Gabriella fenti kutatásával összhangban – a kedvezőbb iskolai klímában találták meg, amely többek között abban is megnyilvánul, hogy „a különböző társadalmi háttérű diákokat nagyobb valószínűséggel kezelik egyenrangúaként a felekezeti iskolákban, mint az államiakban.”²⁴

Az elmúlt évtizedek során fokozatosan nőtt az egyházi fenntartású oktatási intézmények aránya, a gimnáziumoknak 2020-ban már harminc százalékát tették ki. Ugyanakkor, ahogy azt a Rosta Gergely–Pusztai Gabriella szerzőpáros tanulmánya megállapítja,²⁵ a fiatalok körében csökkenőben van a magukat az egyház tanítása szerint vallásosnak vallók aránya, és a felekezeti iskolák számának növekedésével párhuzamosan nő ezekben az iskolákban

²¹ PUSZTAI Gabriella: *Iskola és közösség. Felekezeti középiskolások az ezredfordulón*. Bp., Gondolat, 2003, 354.

²² Uo., 292.

²³ *Programme for International Student Assessment* című, az OECD tizenöt éves tanulók körében végzett négyévenkénti teljesítményvizsgálata.

²⁴ DRONKERS, Jaap – RÓBERT Péter: *A különböző fenntartású iskolák hatékonysága: nemzetközi összehasonlítás*. Ford. GÁTI Annamária = *Educatio*, 2005, 3. sz., 532.

²⁵ ROSTA Gergely – PUSZTAI Gabriella: *Az egyházi oktatás hatása a fiatalok vallásosságának alakulására* = *Educatio*, 2022, 3. sz., 425–444.

az otthon vallásos nevelésben nem, vagy alig részesülő tanulók hányada is. A tanulmány az *Ifjúság 2016* kutatás nyolcezer fős adatbázisán végez másodelemzéseket annak kiderítésére, miként hat az egyházi iskola a tizenöt–huszonkilenc éves fiatalok vallásosságára és értékrendjére. A szerzők így összegzik tapasztalataikat: „Az otthoni vallásos nevelésben részesülőknek összehasonlíthatatlanul nagyobb esélyük van később az egyház tanítását követővé válni, vagy legalább a maguk módján vallásosnak lenni. A keresztény hittartalmak választását és a konzervatív értékek preferálását is lényegében az otthoni vallásos nevelés támogatja. Kétségtelen tehát az otthoni vallásos nevelés kivételesen erős és széles körű befolyása. [...] Ami az egyházi iskola hatását illeti, meg tudjuk erősíteni azt a feltevést, hogy minél hosszabb ideig látogat valaki egyházi intézményeket, annál valószínűbb, hogy a későbbiekben az egyház tanítása szerint vallásosként azonosítja majd magát. Még azok a fiatalok is valamivel nagyobb valószínűséggel lesznek vallásosak, akik otthoni nevelés nélkül

járnak egyházi iskolába, tehát kimutatható az egyházi iskolák önálló vallási szocializációs hatása. Az egyházi intézménybe járás pozitív hatása nemcsak az iskoláskori, hanem a későbbi közösségi vallásgyakorlatra is pozitív hatással van, vagyis kialakít egy vallási közösségi kötődést, s az ebbe a kapcsolathálóba tartozás szokásrendjét. Azonban nem támogatja sajátos értékpreferenciák kialakulását, vagyis halványulni látszik az a karakteres értékorientáló erő, amit a korábbi évtizedekben tapasztaltunk. Ennek magyarázata az lehet, hogy az újabban egyházivá vált iskolákban még nem alakult ki egy önálló arculatú iskolakultúra, amit valószínűleg késleltet a vallásilag heterogén pedagógus- és tanulói kompozíció is.”²⁶ Vagyis az egyházi iskolák számbeli növekedése nem automatikusan eredményez értékrendbeli szintnövekedést.

Kulturális tőkét azonban termel, mégpedig nem elenyésző mértékben. Pusztai Gabriella, aki az ezredfordulótól kezdve e témakör avatott kutatója, ugyancsak az *Ifjúság 2016* nagymintás felmérés adatbázisán mutatta ki, hogy

Elsőoldozást
előkészítő
hittanóra
a pasaréti
ferences
rendházban,
2010
Fotó:
Manek Attila
© MTI

²⁶ Uo., 440–441.

a továbbtanulás, a diplomaszerezés és a nyelvvizsgák birtoklása terén az egyházi iskolákban végzett fiatalok szignifikánsan vezetnek az állami iskolák öregdiákjai előtt. Mégpedig akkor is, ha csak az alacsony végzettségű szülők és az elmaradott régiókban élő családok gyermekeit vesszük számba: tehát tartós jelenségnek tekinthetjük a felekezeti iskoláknak már az ezredfordulón megtapasztalt felzárkóztató, az intergenerációs mobilitást elősegítő képességét.²⁷ Ezen túlmenően a szerző a 2010-es években egyetemi hallgatók körében végzett vizsgálatai egy jövőbe mutató fontos jelenségre is rámutatnak: a felekezeti középiskolákból – bármilyen településtípusról származnak – nagyobb arányban jelentkeznek pedagógus pályára a fiatalok, mint az állami intézményekből, és nagyobb az elszánás bennük, hogy tanárként fognak dolgozni, és ezáltal értékrendjüket a következő generációba átplántálni.²⁸

Felekezeti kultúrák és mentalitások

Az OSZK olvasáskutató műhelyében csírázott ki a gondolat, hogy ha nem is teljes szociológiai fegyverzetben, de gondolat kísérletként meg kellene vizsgálni az egyes földrajzi régiók, és az adott régióval összefonódó vallási felekezetek jellegzetes kulturális arculatát, mentalitását. Vagyis azt, hogy az egyes vallásfelekezetekhez milyen értékrend, ízlés, életstílus, gondolkodásmód stb. tartozik – mármint ha létezik ilyen összefüggés. És ha az ember a magyar történelem és művelődéstörténet katolikus-protestáns, elsősorban kálvinista vonulatára gondol, könnyen gondolhatja, hogy léteznek. A kérdés inkább az, hogyan lehet a problémát operacionalizálni, a szociológia számára mérhetővé tenni. (Mennyivel könnyebb helyzetben van az irodalom!) Nem itt van a helye annak, hogy részletesen ismertessük azokat a kismintás kísérleti vizsgálatokat, amelyekkel megpróbáltunk bepillantani ennek a regényes problematikának a rejtelmeibe, de a kísérleteknek mégis emléket kell állítani: hátha felkelti a téma az ifjabb szociológus nemzedék érdeklődését is – amíg van mit vizsgálni, és a posztmodern és a globalizációs áramlat el nem porlasztja ezeket a sajátosságokat. (Mint ahogy a nemzeti identitásokat is ostromolja.) Az olvasó talán megbocsátja, hogy az emlékek felidézése ismét meglehetősen szubjektív lesz...

A rendszerváltozás éveiben szántuk el magunkat Nagy Attilával, hogy a 80-as években végzett országos felméréseink (középiskolás és felnőtt) értékrendi, olvasási és

vallásossági adatait Nyugat- és Kelet-Magyarország viszonylatban összevetjük egymással. Érdekes eltéréseket találtunk: például a „Nyugat” inkább posztmaterialis, humanisztikus, kedélyesebb és nyitottabb értékorientációját, könyv- és könyvtárközelibb voltát; valamint a „Kelet” szigorúbb és puritánabb anyagelvűségét, fegyelmezett praktícizmusát és racionalizmusát, szikárabb olvasáskultúráját, valamint szekularizáltabb jellegét. (Játékosra csábulva az előbbi moll jellegét és az utóbbi dúr „hangszerelesét” emlegettük.) Gyanítható volt, hogy ezekben a különbözőségeiben jelentős szerepet játszik Nyugat-Magyarország dominánsan katolikus, és Kelet-Magyarország relatíve erős református jellege. Empirikus kísérleteink odavezettek, hogy valóban találtunk néhány jellegzetes különbséget: a felnőttek esetében a katolikusok például számottevően többen és többet olvastak a reformátusoknál,²⁹ de a reformátusok ízlése érték- és hagyományörzőbbnek, tradicionálisabbnak mutatkozott: ők erősebben vonzódtak a klasszikusokhoz, mint a katolikusok. Az utóbbiak ízlése nyitottabb, „lágyabb”, urbánusabb volt, és ebbe belefért némi hedonizmus is, a szórakoztató irodalom különböző műfajainak meglehetősen kedvelése. Kiderült az is, hogy ezek a különbségek lényegében a nem vallásgyakorló katolikusok és reformátusok között is fennállnak, vagyis feltehetőleg valóban valamiféle szocializációs mintákkal átörökített felekezeti mentalitásról lehet szó, amely átítatódik regionális színekkel is. Később azt tapasztaltuk, hogy a klasszikus olvasmányokhoz való vonzódás egyaránt nevezhető felekezeti (református) és regionális (kelet-magyarországi) kötődésnek, míg a különböző szórakoztató olvasmányok, lektűrök, bestsellerek preferálása inkább katolikus vonás: a Kelet- és Nyugat-Magyarországon élő katolikusokat körülbelül egyforma mértékben jellemezte.³⁰

A felekezeti kultúrák vizsgálatában Nagy Attilával jó egy évtizeddel később ismét közös lépéseket tettünk. Újabb, immár ezredfordulós országos felmérési adataink birtokában ismét megvizsgáltuk a „nyugati” és „keleti”, a katolikus és református ízlésvilágot, az olvasási és vallási aktivitás mértékét. Nyugat-Magyarország továbbra is többet olvasott, több könyvet halmozott fel az otthonokban (több volt a számítógép is), és vallásosabbnak is mutatkozott. De odalett Kelet-Magyarország hagyományörző ízlése: ezt a régiót is utolérte a kommercializálódás, és így lefelé nivellálódott a két országrészt ízlésarculata. Felmérés-

²⁷ PUSZTAI Gabriella: *A vallásosság nevelésszociológiája. Kutatások vallásos nevelésről és egyházi oktatásról*. Bp., Gondolat, 2020, 109–119.

²⁸ Uo., 125–129.

²⁹ Ez csak az adott régiók viszonylatában volt igaz: a 2005-ös nagymintás TÁRKI-vizsgálat szerint – mint ahogy már említettem – országosan a reformátusok valamivel magasabb arányban olvastak, mint a kato-

likusok. (Első helyen az evangélikusok végeztek. Ha nagyobb mintán adódna rá lehetőség, az ő olvasáskultúrájuk vizsgálata érdekes tanulságokkal szolgálhatna.)

³⁰ Mindezek részletes leírását és adatolását lásd GEREBEN Ferenc: *Könyv, könyvtár, közönség. A magyar társadalom olvasáskultúrája olvasás- és könyvtárszociológiai adatok tükrében*. Bp., OSZK, 1998, 183–196.

technikai okokból, de feltehetőleg valóságosan csökkent a felekezeti ízlésvilágok közötti különbség is – eltűntek az erősebb kontúrok: elsodorta őket a globalizáció.³¹

Az egyes vallási felekezetek kulturális miliójének problematikája Kamarás Istvánt is sokéves vizsgálatsorozatra ihlette. Irodalmi művek (például *A Mester és Margarita*) befogadásvizsgálatai során először csak a vallásosságot szerepeltette mint független változót, majd az *Iskola a határon* olvasói fogadtatását kutatva már a különböző vallásfelekezetek – mint különböző „értelmező közösségek” – eltérő befogadási sajátosságai is érdekelték. Sok szerző: Bulgakov, Örkény, Sánta Ferenc, Ottlik, József Attila, Pilinszky stb. művein csiszolt tapasztalata szerint a befogadás – főleg a művek értelmezése – során kimutathatók a vallásosság és a felekezeti habitus által vezérelt vonások, de ezek hatása a művektől függően erősen változhat, és általában nem éri el az ízlés mint esztétikai beállítódás befolyásoló szerepének mértékét.

Kamarást Andrew Greeley amerikai kutató felmérési eredményei ösztönözték a felekezeti kultúrák intenzívebb vizsgálatára.³² Greeley szerint – Kamarás interpretálásában – „az amerikai katolikusok képzeletvilága – a protestánsokhoz képest – gazdagabb képekben, történetekben és szertartásokban, jobban kedvelik a művészeteket és gyakrabban járnak szórakozóhelyre és társaságba, s valamivel optimistábban nézik a világot”.³³ Kamarás nagy apparátussal, de kényszerből kis mintákon eredt a kérdés nyomába. A bourdieu-i habitus – életstílus – fogalmából kiindulva az indikátorok nagy számát vonultatja föl és vizsgálja kérdőíveivel: értékrend, jövőkép, szabadidő-szerkezet, olvasás és más szabadidős tevékenységek, művészeti ízlés, humorral és szexualitással kapcsolatos beállítódások stb., és ebben a komplex rendszerben nyomozza a különböző vallásfelekezetek speciális jellemzőit.³⁴ A kutatássorozatnak sikerült a Greeley-hipotézist megerősítenie. A katolikusok, valamint a protestánsok hagyományos európai változatai (evangélikusok és reformátusok) közötti különbségek szerények, de jellegzetesek: a katolikusok világlátása valamelyest derűsebb, szélesebb számukra a „szent jelenségek”, látványosságok stb. köre, a közösség viszont a protestánsok számára volt fontosabb. Jelentősebb eltéréseket a kutatás a katolikusok és az újprotestánsok: adventisták, baptisták, metodisták, pünkösdielők és

jehovisták között tapasztalt, tehát abban a viszonylatban, amelyben Greeley hipotézise is született: „a katolikusok vallásossága érzelmekben gazdagabb, de kevésbé közösségi, habitusuk optimistább, derűsebb, nyitottabb, rugalmasabb és kevésbé konzervatív, a művészetekkel kapcsolatos beállítódásuk pozitívabb...”³⁵ (Mindez persze – ahogy Kamarás és Greeley is hangsúlyozza – nem jelenti azt, hogy a katolikusok különb emberek.)

Határon túli magyarság

Végül említést kell tennünk arról, ha kifejtteni itt nem is tudjuk, hogy az 1990-es évek elején elindult a Magyarországhatárain kívül élő Kárpát-medencei magyarok nyelvi, nemzeti, kulturális és vallási identitásának először csak regionális,³⁶ majd reprezentatív léptékű empirikus feltérképezése, amely kutatások sorával tapasztalhatta meg, hogy a kisebbségben élő magyarság identitásának megőrzésében milyen jelentős szerepe van az anyanyelvi kultúrának, a hagyománynak és – főleg az egyházakhoz kötődő! – vallásosságnak. Hogy állításunk ne lebegjen „csak úgy” a levegőben, idézzük fel az ezredfordulós erdélyi felmérésünk reprezentatív mintára és empirikus adatokra támaszkodó mondatait: „A vallásosság önbesoroló kategóriái [...] erős kapcsolatot mutatnak az identitástípusok milyenségével, és ez elsősorban a nem vallásos emberek nagyobb identitásbeli közömbösségében, és a vallásos világnézetűek azonosságtudatának átlagosnál sokkal pozitívabb érzelmi hangoltságában [...] mutatkozik meg. [...] A vallásosságnak azok a kiténtetett esetei, amelyek a szokásosnál (hitben, vallási élményben, vallásgyakorlásban) aktívabb, mélyebb és gazdagabb vallásosságot jelentenek, általában a nemzeti identitástudatnak is mélyebb, pozitívabb és aktívabb formáival járnak együtt. Nehéz lenne megállapítani, hogy az összefüggés két oldala közül melyik az ok, s melyik az okozat: inkább egymás kölcsönös erősítéséről, s egy tradicionális értékrendbe való közös beágyazottságról lehet szó.”³⁷

És ami az olvasáskultúra identitást védő és megtartó szerepét illeti, álljon itt egy ugyancsak ezredfordulós összefoglaló számvetés, amely öt ország (Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Magyarország) felnőtt magyar lakossága körében végzett reprezentatív felmérésorozat, mintegy

³¹ GEREBEN Ferenc – NAGY Attila: *Korábbi és újabb adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez = Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Szerk. ÁBRAHÁM Barna, GEREBEN Ferenc, STEKOVICS Rita, PILISCSABA, PPKE BTK, 2003, 257–280.

³² GREELEY, Andrew: *The Catholic Imagination*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 2000

³³ KAMARÁS István: *Vallásosság, habitus, ízlés. Kutatási jelentés*. Bp., Loisir, 2009, 8–9.

³⁴ Uo.; KAMARÁS István: *Vallásosság, életstílus, kultúra = Vallásosság és kultúra*. i. m. (2009), 353–379.

³⁵ KAMARÁS: *Vallásosság, habitus, ízlés*. i. m. (2009), 94.

³⁶ GEREBEN Ferenc – LŐRINCZ Judit – NAGY Attila – VIDRA SZABÓ Ferenc: *Magyar olvasáskultúra határon innen és túl*. Bp., 1993, Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete, 215.

³⁷ GEREBEN Ferenc – TOMKA Miklós: *Vallásosság és nemzettudat. Vizsgálódások Erdélyben*. Bp., JTMR Kerkai Jenő Egyháztudományi Intézet, 2000, 74–75.

háromezer-nyolcszáz fő adatbázisán alapul. „Az olvasáskultúra kitüntetett értékteremtő és értékjelző szerepe többek között az egyéni és a társadalmi identitástudattal való szoros kapcsolatában is megnyilvánul: a mennyiségileg és minőségileg hiányos olvasáskultúra általában [...] deficites (töredékes, hátrított) azonosságtudattal jár együtt; míg az egyik diszciplína (esztétikai, kulturális, morális stb.) értéktelítettsége vonzza a másik hasonló állapotát. A kulturálisan értékesnek mondható olvasási teljesítmények tendenciaszerűen a vállalt, a kellően tudatosított, a nem csak érzelmileg, hanem cselekvőleg átél, és az adott közösség kulturális örökségét megbecsülő [...] identitást emelik föl a maguk szintjére.”³⁸

A veterán olvasáskutató természetesen tisztában van azzal, hogy az idézett megállapítások, sőt a szóban forgó kategóriák régi módon – nyitott kérdésekkel – való vizsgálhatósága is ki volt téve az eltelt negyedszázad viharos változásainak, de úgy véli, hogy az összefüggések, ha meg is fakultak kissé, alaptendenciaként máig élnek.

Zárszó

Az összegző megállapítások sorába végezetül emeljük be Tomka Miklós sorait, aki a 2000-es, sőt korábbi évek nemzetközi vizsgálatainak tapasztalatai alapján jellemezte a vallásos életérzés és magatartás legfőbb sajátosságait. „Korábbi vizsgálatok azt mutatták, hogy a vallásosság erősíti a megelégedettséget és a lelki nyugalmat, gyermekvállalásra ösztönöz és erősíti a családi kapcsolatokat. Az Európai Értékrend Vizsgálat adatfelvételeinek anyaga is azt bizonyítja, hogy a vallásosság erősödésével nő a »gyermekpárti« állásfoglalások száma. Ugyancsak már korábban tudjuk, de a 2008. évi adatok is alátámasztják, hogy a vallásosság nyitottabbá tesz másokkal szemben kapcsolatokra, erősíti a szociális beállítottságot és fokozza a nemzeti kultúra és hagyomány iránti elköteleződést. Mindez azonos társadalmi-demográfiai csoportokba tartozó különböző világnézetű, vagy egyszerűbben vallásos és nem vallásos emberek összehasonlításával vizsgálható.”³⁹ Íme a vallásos ember társadalmi (és ön-) hasznosságának a leltára! Szerepel benne a kulturális javak iránti nyitottság is, némi megszorítással, de egyúttal kiterjesztéssel is: ha a másokkal szembeni nyitottság kulturális hozadékára gondolunk.

Visszatérve nyitó gondolatunkhoz: a vallásos hit – a műalkotásokhoz hasonlóan – a transzcendencia meghódítására ösztökéli a lelket és a szellemet. Az empirikus szociológia tanúsága szerint ez a „tréning” megkönnyíti – sok más társadalmi értékesség mellett – az esztétikai érték hagyományosabb formanyelvű alkotásaihoz való hozzáférést, de tendenciát kirajzoló mértékben nem segíti elő a nemzetközi művészeti fórumok által is preferált modern, illetve posztmodern műalkotások befogadását. Kérdés, hogy ez mekkora veszteséget jelent egy olyan korban, amikor a „magas” művészetben már nehéz elválasztani az esztétikumot a blöffötől, ugyanis maga a blöff is esztétikai minőségigé lépett elő.

A régiek az „isteni rendet” szerették volna viszontlátni a műalkotásokban, Benedek pápa már arra buzdította a művészeket, hogy „akár szenvedést is okozva”, de segítsenek befogadjuknak kilépni a kétségbeesésből és a köznapi-ságból: „szárnyakat adva neki, a fentiek felé fordítva őt”. Jó ideje tudjuk, amit talán Ady fogalmazott meg a legfrappánsabban, hogy „Minden Egész eltörött”, de a benedeki programot úgy is értelmezhetjük, hogy nem elég a szét-törtség ábrázolása: a darabok egybevágyódását is érzékelteni kellene! Hogy ezt a mai „magas” művészet mennyire teszi meg, arról természetesen a művelődésszociológus nem hozhat ítéletet. De annyit megállapíthat, hogy a művészet (beszéljünk elsősorban az irodalomról) kortárs alkotásainak az a vonulata, amelyet a hazai és nemzetközi hírharsónak a lehangosabban és legkitartóbban ünnepelnek, egy nagymintás felmérés során – kivételes eseteket leszámítva – csak buborékokban fedezhetők fel az olvasottsági listákon. De az igazi probléma, hogy a szűk nagyvárosi eliten kívüli potenciális olvasóknak nincs elég megfelelő – nívós irodalmi, azon belül hazai – olvasmányuk. A régen nagyon olvasott klasszikusok kimentek a divatból, és szép számmal akadnak olyanok, akik szorgalmazzák, hogy ne is térjenek vissza. Fogynak a könyvolvasók, és azon belül az irodalmat olvasók, és azon belül is leginkább a magyar szerzőktől olvasók – és e folyamat évtizedek óta tart! A különböző művészeti ágak nagy nemzetközi sikerei öröndetes és imáznövelő események, de nem pótolják a művészetek fogyatkozó – igényes – középhadát, amelybe a vallásos emberek nagy része is tartozik.

³⁸ GEREBEN Ferenc: *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságtudata*. Bp., Lucidus, 2005, 171.

³⁹ TOMKA Miklós: *Vallási helyzetkép – 2009 = Mit értékelnek a magyarok? Az Európai Értékrend Vizsgálat 2008. évi magyar eredményei*. Szerk. ROSTA Gergely, TOMKA Miklós, Bp. OCIFE Magyarország, Faludi Ferenc Akadémia, 2009, 422.